

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 930 (477) «18-19»

Богдан Галь

МІСТА-ФОРТЕЦІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

У статті аналізується структура ранньомодерних міст-фортець Лівобережної України на зламі XVIII-XIX ст.

Ключові слова: фортеця, місто, форштадти, замок.

Протягом XVIII ст. ранньомодерні фортеці Лівобережної України поступово втрачали значення військових укріплень, що спонукало російський уряд до скорочення їх числа і перетворення міських поселень навколо фортець на адміністративні центри¹. Втім, хоч штатами 1796 р. жодна лівобережна фортеця вже не була передбачена, на зламі XVIII-XIX ст. у всіх двадцяти губернських/повітових містах Малоросійської губернії зберігалися «старовинні укріплення». Перефразовуючи відомий вислів арабського мандрівника Павла Аллепського (бл. 1627-28 – 1669), Лівобережна Україна все ще була «начинена <напівзруйнованими> фортецями, як гранат зерням»².

Заключний етап історії ранньомодерних міст-фортець Лівобережної України спеціально не досліджувався. Окремі згадки про їх руйнацію з'являються наприкінці XIX – на початку XX ст. в оглядових монографіях і статтях з історії міст Кременчука (Ф. Ніколайчик), Чернігова (В. Хижняков), Полтави (І. Павловський)³. У 1960–1970-і рр. оборонним спорудам Лівобережної України присвячені розлогі розділи численних монографій і колективних праць на зразок «Всесвітньої історії архітектури», написаних співробітниками українського Інституту історії і теорії архітектури (Л. Пляшко, М. Цапенко, М. Грицай, І. Ігнаткін)⁴. Найповніший на сьогодні огляд історії будівництва і численних перебудов, а також проблеми руйнації лівобережних фортець у цілому запропоновано в роботах історика архітектури В. Вечерського⁵, а окремих фортець – у статтях енциклопедичних видань з історії (мікро)регіонів (Чернігівщина, Полтавщина, Прилуччина)⁶ чи з історії українського козацтва⁷.

Ця розвідка присвячена аналізу структури лівобережних міст-фортець на зламі XVIII-XIX ст. за даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 років», доповненого відомостями описів останньої третини XVIII ст., а також враженнями подорожніх – В. Зуєва (1781-1782), П. Палласа (1793-1794), А. Глаголева (1823–1827)⁸.

Більшість «старовинних укріплень» Лівобережної України, що збереглися цілими або напівзруйнованими до кінця XVIII ст., було побудовано в часи польського військово-господарського освоєння регіону (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.). Винятки нечисленні – це або більш ранні фортеці півночі Лівобережжя кінця XV – початку XVI ст. (Чернігів, Стародуб), або значно пізніші фортеці південної Української укріпленої лінії (як от: Білівська фортеця, в подальшому – Костянтиноград), зведені у 1730–1740-і рр.⁹.

Протягом XVIII ст. лівобережні фортеці неодноразово ремонтувались і реконструювались (здебільшого за проектами іноземних інженерів)¹⁰. Так, по завершенні

© Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м.Дніпропетровськ).

Північної війни (1724) генерал-майор А. де Кулон¹¹ склав серію проектів, за якими було реконструйовано, зокрема, Полтавську¹² та Глухівську фортеці¹³. Під час російсько-турецької війни (1737) Військова колегія видала наказ про «невідкладне виправлення українських фортець», за яким у наступному 1738 р. було обстежено усі фортеці Лівобережної України і деякі з них відремонтовано і реконструйовано, зокрема Прилуцьку та Переяславську¹⁴.

Останню широкомасштабну спробу модернізувати фортеці Лівобережної України було здійснено у середині XVIII ст. За проектами, розробленими у 1745–1752 рр. інженер-полковником Д. де Боскетом¹⁵, було відновлено укріплення Гадяча, Кременчука, Лубен, Переяслава, Глухова та інших міст-фортець¹⁶.

В останній третині XVIII ст. дослідники відмічають відсутність помітних змін у розвитку міст Лівобережної України, пояснюючи збереження фортець «стратегічними міркуваннями» або ж непрямо вказуючи на пріоритетність для уряду фінансувати розвиток міст в іншому, південноукраїнському регіоні¹⁷.

Поняття «місто» у широкому сенсі доволі часто використовували у другій половині XVIII ст., однак вкладали в нього різний зміст¹⁸. Так, автор «Чернігівського намісництва топографічного опису» О. Шафонський зазначає, що «містом у Малій Росії називали загалом усяке велике селище, оточене валом, в якому зазвичай кожного тижня бувають торги і раз на рік ярмарок, де різні ремісники і сотенне правління бувало», втім, робить обмовку, що «якщо розуміти містом таке селище, яке жителями, торгами і забудовою себе від інших відрізняє, і в якому знаходиться Магістрат, державним якимсь законом міщанами, йому підсудними, управляючий», то у Малій Росії до заведення намісництв (1781-1782) нараховувалося усього 11 таких міст, які «за грамотами королів польських і всеросійських государів Магдебурзьким правом судилися і були від усякого приватного володіння вільні»¹⁹.

Ті ж непорозуміння із поняттям «місто» мали місце і в масштабах імперії в цілому. В той час, як Катерина II у вступній частині Жалуваної грамоти містам (1785) сповіщала підданих, що за 23 роки правління створила 216 міст (!)²⁰, один із цих підданих, улюблений драматург імператриці Д. Фонвізін саркастично зазначав: «Тепер уявімо собі державу <...>, що складається, можна сказати, із двох тільки міст, із яких в одному живуть люди здебільшого через нужду, а в іншому здебільшого через забаганку»²¹.

Номенклатура частин міста наприкінці XVIII ст. (та й у сучасній літературі) так само неусталена. *Замок* (найбільш розповсюджена назва укріпленого осердя міста) називають і «фортецею» (російською «крепость», «крепостца», «земельная крепостца»), як от: Катерина II, В. Зуєв, Ф. Ніколайчик, і «цитаделлю», як от: О. Шафонський, В. Вечерський, і «містечком» (російською «городок», «малый городок», «нижний городок»), як от: Ф. Ніколайчик та анонімний автор «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786).

До *міста* (у вузькому значенні цього слова, як до захищеної укріпленнями забудови навколо замка) застосовують назви «місто» (російською «город», як от: автор плану Прилуцької фортеці 1745 р.), «окольное місто», «фортеця» («фортификационная крепость» у анонімного автора «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786), «посад», «укріплений посад» (В. Вечерський), «станіца» (В. Зуєв), «велике містечко» (російською «большой городок» у Ф. Ніколайчика), «городище».

Якщо при розширенні території міста внутрішні вали зберігались, у місті виділяли стару і нову частини. Для Чернігова цей поділ фіксує опис 1766 р. («а в том городе крепость обнесена земляным валом, где называется старой город, <...> да кроме того при том же старом городе, от Польской границы имеется особой небольшою насыпной вал, где называется новой город»²²), а для Стародуба описи 1779–1781 («сей город разделяется на два города по занятым в них двум земляным крепостям, стены которых от древности во многих местах поразвалились. Один город называется старым, а другой новым»²³) і 1798-1800 рр. («в сем городе на левой стороне речки Бабенца имеется старинное укрепление, <...> разделяющееся ручьем и Оврагом Шморговкою на две части, ис коих первая называется Старый город, а другая Новой город; сия часть названа потому, что вал и ров сделаны после первой»²⁴).

Форштадти (незахищена укріпленнями забудова) проходять під назвами «місто» (російською «город» у В. Зуева), «передмістя» (Катерина II, А. Глаголев), «слобода» (автор «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798-1800 років»), «неукріплені посади», «приміські слободи» (В. Вечерський), «підварки» (Л. Пляшко).

Ймовірно, що на кінець XVIII ст. у свідомості сучасників починає потроху розмиватися межа між частинами ранньомодерного міста-фортеці²⁵. Як і раніше, більшість описів фіксує традиційну формулу: «укрепление сие окружается со всех сторон предместьем» і навіть додається іноді уточнення: «которое отделяясь от городской части помянутым земляным валом»²⁶, як от у випадку з Лубнами. Втім, вже у «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) зустрічається свідчення про поділ Золотоноші на дві частини, перша з яких включає місто (у вузькому значенні цього слова) і передмістя Струнковці²⁷, а щодо Стародуба у «Топографічному описі Малоросійської губернії 1798-1800 років» зазначається, що «укрепление сие окружается со всех сторон предместьем, разделяющимся на четыре части: первая называется собственно городом, по левую сторону речек: Бабенца, Ланковки и ручья Гудовки, в которой и укрепление состоит»²⁸.

Незадоволення анахронічним виглядом більшості лівобережних міст знайшло емоційний вияв у «подорожньому» листі Катерини II до її паризького кореспондента, барона Ф.М. фон Грімма, датованому 8 лютого 1787 р.: «Дивне це місто Київ, тут тільки фортеці і передмістя, і мені набридло відшукувати місто»²⁹. Втім, згадана імператрицею тридільна міська структура (фортеця-місто-передмістя) на момент написання листа вже відходила у минуле і не була найрозповсюдженішою у лівобережних містах. Прийшовши на зміну варіативності XVII ст., коли міста північного Лівобережжя були три-, чотири- (Сосниця) і, навіть, п'ятидільними (Чернігів), натомість відносно невеликі поселення південного Лівобережжя (Гадяч, Зіньків, Кременчук, Лубни, Ромни, Хорол, Полтава) – дводільними (замок-місто), тридільна структура (замок-місто-форштадти) запанувала наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.³⁰. Але, схоже, що за великих реконструкцій українських фортець у 1720-і та 1740–1750-і рр. напівзруйновані замки свідомо не відновлювались, і у другій половині XVIII ст. тридільна структура стала поступатися спрощеній дводільній (місто-форштадти).

Таблиця 1а.
Основні характеристики міст-фортець Лівобережної України, 1798–1800

	Положення міста ³¹	Розміщення адміністративних будівель	Кількість форштадтів	Кількість вулиць у форштадтах	Наявність плану перебудови
Чернігів	зм	місто/ форштадти	4	н/д ³²	–
Козелець	пп	місто	н/д ³³	1	–
Переяслав	н	місто/ форштадти	немає поділу ³⁴	без назв	–
Пирятин	зм	форштадти	4	8	–
Золотоноша	пп	форштадти	2 ³⁵	н/д	–
Хорол	зм	форштадти	немає поділу	6	–
Кременчук	н	місто/ форштадти	4	14	+
Полтава	зм	місто	5	24	–
Зіньків	зм	місто	7	9	–
Гадяч	зм	місто	4	10	–
Лубни	зм	місто	немає поділу ³⁶	21	–
Ромни	зм	форштадти	7	9	–
Придуки	зм	місто	н/д	4	–
Ніжин	н	місто	4	16	–
Сосниця	н	форштадти	7	7	–

Конотоп	пп	місто	5	21	–
Глухів	зм	місто/ форштадти	4	22	+
Новгород-Сіверський	зм	місто/ форштадти	немає поділу	11	–
Стародуб	пп	місто	4	22	–
Мглин	зм	місто/форш- тадти	4	4	–

Підраховано за: *Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126.*

Таблиця 16.

Основні характеристики міст-фортець Лівобережної України, 1798–1800

	Наявність замку	Форма міських укріплень	Стан валів	Кількість виїздів із фортеці / воріт
Чернігів	+	видовжена	н/д	3/3
Козелець	–	трикутна нерегулярна	напівзруйновані	8/–
Переяслав	+	ірегулярна	н/д	3/–
Пирятин	–	видовжена	напівзруйновані	3/–
Золотоноша	–	кругла видовжена	напівзруйновані	2/–
Хорол	–	трикутна видовжена	напівзруйновані	6/–
Кременчук	–	видовжена	напівзруйновані	2/–
Полтава	–	овальна	н/д	5/4
Зіньків	–	п'ятикутна	напівзруйновані	4/–
Гадяч	–	видовжена	напівзруйновані	3/–
Лубни	+	видовжена	напівзруйновані	6/–
Ромни	+	ірегулярна	напівзруйновані	5/–
Прилуки	+	видовжена	напівзруйновані	4/–
Ніжин	+	видовжена	напівзруйновані	4/–
Сосниця	+	чотирикутна видовжена	н/д	5/–
Конотоп	–	чотирикутна видовжена	напівзруйновані	3/–
Глухів	–	ламана	напівзруйновані	4/2
Новгород-Сіверський	+	видовжена	напівзруйновані	н/д
Стародуб	–	чотирикутна нерегулярна	цілі	9/–
Мглин	–	ірегулярна	напівзруйновані	4/–

Підраховано за: *Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126.*

За даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років», на зламі XVIII-XIX ст. замки збереглися лише у 8 із 20 губернських/повітових міст. Хоча відомо, що серед міст, в яких замки не згадуються, на середину XVII ст. вони були у Полтаві, Зінькові, Гадячі, Хоролі³⁷. Навіть у 1781-1782 р. В. Зуєв описує замок у Кременчуці, сліди якого не збереглися менш ніж за 20 років: «Внутрі оной крепости в углу к Днепру есть еще земляная крепостца для сохранения порохи и казнь»³⁸.

Форма замків протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. спочатку варіювалась, а потім у другій половині XVIII ст. уодноманітнювалась і навіть втрачалась. Якщо в атласі Г.Л. де Боплана (1650) всі замки позначено прямокутником

з наріжними баштами чи бастіонами³⁹, то у другій половині XVII – XVIII ст. відомі замки у формі квадрата, трикутника, прямокутника і кола, що визначалося топографією місцевості і, одночасно, намірами фортифікаторів надати замкам геометрично правильних обрисів «у Вобановій манері»⁴⁰. Втім, із занепадом замків ці обриси поступово втрачаються, і у «Топографічному опису Малоросійської губернії 1798–1800 років» усі замки мають форму чи то видовжену (6), чи то іррегулярну (1)⁴¹.

Натомість форми міських укріплень в атласі Г.Л. де Боплана (1650) зафіксовано різні – і овальна (Гадяч, Зіньків), і багатокутна (Кременчук, Лубни), і п'ятикутна (Ромни, Хорол), і чотирикутна (Полтава)⁴². Тобто в середині XVII ст. форми замків і навколишніх міст різняться. У XVIII ст. під час реконструкцій і внаслідок катаклізмів (пожеж, паводків) форма міських стін змінюється – прямокутна на овальну (Полтава), овальна на п'ятикутну (Зіньків), п'ятикутна на трикутну видовжену (Хорол), трикутна і овальна на видовжену (Пирятин і Лубни)⁴³. Аж доки, за даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798–1800 років», форми замків і міських укріплень збіглися у семи з восьми міст-фортець.

На зламі XVIII-XIX ст. у значній більшості міст (15 із 20) зовнішні укріплення знаходилися у напівзруйнованому стані («осыпавшиеся»)⁴⁴. Цілі вали збереглися лише в місті Стародубі («земляной вал с пятью бастіонами»)⁴⁵. Вежі при перебудові фортець на бастіонний манір протягом усього XVIII ст. так само залишалися напівзруйнованими⁴⁶. Із 19 міст, щодо яких в описах є інформація про виїзди з фортеці⁴⁷, ворота вціліли лише у трьох – у Полтаві, де із п'яти воріт збереглося чотири, та й ті підупали («обветшалые»), у Чернігові з трьома дерев'яними воротами і у Глухові, в єдиному, де збереглися на зламі XVIII-XIX ст. «каменные ворота с караульнями» на Київському та Московському виїздах із міста⁴⁸. Натомість у переважній більшості міст збереглися лише виїзди з назвами, як от у п'ятнадцяти містах, чи то навіть без назв, як в місті Хоролі.

Причину руйнування валу вказано лише в описах двох міст – Глухова («был пред сим употребляем от казны для выварки селитры, от чего и находится почти весь раскопанным») і Новгорода-Сіверського («по древности своей несколько уже осыпавшийся, особливо ж чрез разрытие оною для выварки селитры»)⁴⁹. Втім, можна припустити, що це стосується й деяких інших міст, – зокрема, про Миргородську фортецю відомо, що «до серед. 18 ст. вали форштадту були здебільшого розкопані для потреб виробництва селітри»⁵⁰. Крім того, до руйнування елементів укріплень і внутрішньої забудови міст-фортець часто призводили великі пожежі і паводки, яких особливо багато фіксується у перше десятиліття після відкриття намісництв, – пожежі у Прилуках (1781), Переяславі (1782), Глухові (1784), Полтаві (1785) і паводок у Кременчуці (1789)⁵¹.

Внутрішній забудові міст-фортець приділялося відносно мало уваги. Навіть у Глухові, адміністративному центрі тодішньої Малої Росії, протягом XVIII ст. «було зроблено <...> значно менше, ніж передбачалося. Зрештою у Глухові було зведено усього три крупні будівлі – Малоросійську колегію, будинок Розумовського, будинок Румянцева, а також проведено деякі роботи із планування і благоустрою»⁵².

Чи була забудова уфортифікованого міста системною, – в історіографії немає єдності поглядів. Так, автори енциклопедичного видання «Чернігівщина» безапеляційно стверджують, що «при побудові нового міста фортеця, посад і слободи розпланувалися й забудовувалися одночасно за задалегідь розробленим проектом, орієнтуючись на усталені зразки»⁵³. В. Вечерський обережніше відзначає, що «у межах укріплених міських центрів розпланування було, як правило, регулярним – порядковим, рідше – радіальним. За межами фортець розпланування було вільним і залежало від форми укріплень, рельєфу, гідрографії. <...> В цілому розпланування міст було хоча й ландшафтним, нерегулярним, проте суто функціональним»⁵⁴. Натомість у М. Цапенка йдеться про вільне планування будівель, «однак це не був хаос, випадковість чи надужиття; це був особливий композиційний прийом, що побутував у народі і став традицією»⁵⁵.

На зламі XVIII-XIX ст. до всіх лівобережних міст прилягали форштадти, – з усіх

боків (11 міст), з трьох (5), з двох (2) чи з одного (2). Зафіксований поділ форштадтів на частини був виключно варіативний. Найчастіше форштадти поділялися на чотири частини (8 міст), які в єдиному випадку Кременчука називаються кварталами. Три міста поділялися на сім частин, два – на п'ять і одне – на дві частини.

У чотирьох містах поділу форштадтів на частини не було (Переяслав, Хорол, Лубни, Новгород-Сіверський). Втім, щодо цих чотирьох міст треба зробити деякі уточнення. Так, про Хорол сказано, що передмістя «на части не разделено; а именуется: первая Лука, вторая Зубановка, третья Красная Гора, четвертая Степановка, пятая Кобежча»⁵⁶, тобто де-факто поділ існував. У Переяславі, за даними «Географічного опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786), було 3 форштадти, а в Лубнах – 8⁵⁷.

Кількість вулиць у форштадтах так само варіативна: від 1 (найменше) у Козельці до 24 (найбільше) у Полтаві. Від 1 до 10 вулиць було у 9 містах, від 11 до 20 – у 3-х, більше 20 – у 5 містах. В одному місті (Переяслав) вулиці були без назв (щодо всіх інших спеціально кожного разу зазначається – «вулиці з назвами»)⁵⁸.

Ліквідація фортець (і посад комендантів) відбувалася поступово за штатами 1730, 1763, 1796 рр. і за пропозиціями вищих адміністраторів, як от: малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева-Задунайського у випадку Мглинської фортеці (1786) чи управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова у випадку чернігівського і переяславського комендантів (1799).

Так, «Ведомость о суммах следующих ежегодно на содержание пограничных крепостей» від 24 лютого 1730 р. фіксує на Лівобережжі усього три штатні фортеці – Чернігів, Переволочна, Переяслав⁵⁹. Утім, Л. Пляшко додає сюди ще й позаштатні фортеці (Полтава, Глухів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Батурин), в яких у 1740-х рр. були розташовані російські гарнізонні полки, і згадує документ про виділення коштів на утримання фортець і штату у Переяславі, Чернігові та Ніжині, датований 1754 р.⁶⁰.

Згідно із височайше затвердженою доповіддю генерал-фельдцейхмейстера О.М. Вільбоа «О разделении крепостей на Департаменты или округи» від 16 травня 1763 р. лівобережні фортеці було розділено між двома департаментами – київським і московським⁶¹. До київського департаменту були віднесені фортеці чернігівська, переяславська і «будущая Новая между Смоленском и Черниговом около Млина или самой город Млин по усмотрению», кожну з яких було укомплектовано двома ротами із Київського гарнізону. До московського департаменту була віднесена глухівська фортеця зі штатом в одну роту, укомплектовану із Севської дивізії⁶².

Із цих останніх чотирьох лівобережних фортець глухівську було ліквідовано іменним указом, даним Сенату від 11 вересня 1785 р., в якому у зв'язку із переведенням глухівського коменданта Є. Квашніна на інше місце служби визначалося: «вместо Комменданта быть Городничему с жалованьем по общим Губернским штатам»⁶³.

Ліквідацію мглинської фортеці і переведення її гарнізону до Чернігова за височайше затвердженою доповіддю Військової колегії від 5 січня 1786 р. ініціював у рапорті до Військової колегії малоросійський генерал-губернатор П.О. Румянцев-Задунайський, аргументуючи це комендантською вакансією «и как тот город, по перемене границ, остается внутри, то он Генерал-Фельдмаршал и Кавалер, полагая, что там гарнизону быть не нужно, об определении туда Городничим <...> представил Правительствующему Сенату на благоразсмотрение»⁶⁴. Отже, комендантська вакансія неодноразово давала привід до ліквідації фортець, необхідності в яких уже не було.

Втім, мали місце випадки, коли фортеці вже було ліквідовано, а посада коменданта, навпаки, зберігалась, як от: у Переяславі і Чернігові у 1796–1799 рр. За штатами 1796 р. ці фортеці були ліквідовані «при остановлении производимых там фортификационных работ и об отправлении инженерной команды и артиллерии с их принадлежностями в другия, где надобность укажет, места»⁶⁵, але посади городничих було передбачено лише у 18 містах, тобто усіх, крім Переяслава та Чернігова. Натомість Військова колегія відмовилася асигнувати в подальшому кошти на канцелярські витрати комендантів, оскільки «оба сии Комменданты имеют дела по большей части

ведомства гражданского Начальства», а тому «предоставила находящимся при них чинам жалования и на расходы деньги требовать из статской суммы». Управляющий Малоросійською губернією І.П. Салтиков і малоросійський губернатор М.П. Миклашевський ініціювали розгляд цього питання у Сенаті і вирішення його у височайше затвердженій доповіді Сенату «Про призначення у деякі міста городничих і про платню їм» від 12 квітня 1799 р., якою було ліквідовано посади останніх двох комендантів на Лівобережній Україні⁶⁶.

Наслідком ліквідації лівобережних фортець стала прискорена реалізація урядового курсу на «модернізацію ранньомодерного міста»⁶⁷, яка вела до перепланування і кам'яної забудови бодай центральної частини, руйнування внутрішніх меж (старих валів і ровів) і, одночасно, делімітації і демаркації зовнішніх (між містом і повітом), зростання частки міського населення⁶⁷ та поступового збільшення території міста. Втім, ці процеси, вочевидь, є темою окремої наукової розвідки.

1. Вперше цю думку зустрічаємо в укладачів довідника «Городские поселения в Российской империи» (1860): «Из плином часу значення Руського міста змінюється: із укріпленого місця воно стає виключно осередком адміністрації» (Городские поселения в Российской империи. Том первый. – СПб., 1860. – С. VI). Сучасний російський урбаніст О. Сенявський підтверджує, що у російському модерному містоутворенні і серед функцій міста адміністративна функція була провідною, вищий адміністративний статус при цьому зазвичай надавався крупнішому міському поселенню і, в свою чергу, сприяв росту чисельності населення і функціональному розмаїттю (Сенявский А.С. Особенности российской урбанизации // Опыт российских модернизаций. XVIII-XX века. – М.: Изд-во «Наука», 2000. – С. 73).

2. Цит за: Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – С. 199. Елементи фортечних укріплень було навіть увічнено на гербах трьох повітових (Переяслав, Новгород-Сіверський, Мглин) і двох заштатних міст (Остер, Лохвиця) (ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXI. – С. 576-578).

3. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг: Ист. очерк. – СПб., 1891. – 224 с.; Хижняков В. Черниговская старина. (1765-1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // КС. – 1899. – Т. LXV. – Июнь. – Отд. 1. – С. 367-407; Павловский И.Ф. Полтава в начале XIX века. (Очерки по архивным данным с рисунками) // КС. – 1902. – Т. LXXVIII. – Июль-август. – С. 111-164; Сентябрь. – С. 293-318; Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // КС. – 1905. – Т. XCI. – Ноябрь-декабрь. – Отд. 1. – С. 228-342.

4. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.; Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – 233+<2> с.; Грицай Н.А., Игнаткин И.А. Архитектура последней трети XVIII – первой половины XIX вв. // ВИА. – Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первой половины XIX вв. – М.: Стройиздат, 1968. – С. 423-450.

5. Вечерський В. Пам'ятки архітектури...

6. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 1007 с.; Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ, 1992. – 1023 с.; Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник / За ред. Г.Ф. Гайдає. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 560 с.

7. Коробов О.І. Глухів // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 104-105; Турченко Г.Ф. Полтава // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 402; Коробов О.І. Сосниця // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 459.

8. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи

Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 24-126; Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – 183+4 с.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – XXI+592 с.; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археогр. комісія та ін.: Упоряд. Г.В. Болотова та ін.; Редкол. П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. Наук. думка, 1989. – 392 с.; <Шафонский А.Ф.> Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. Издал М. Судиненко, Председатель Временной Комиссии, Высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1851. – 136 с.; <Зуев В.> Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – 273 с.; Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793-1794 годах / Пер с нем. – М.: Наука, 1999. – 246 с., ил.; <Глаголев А.> Записки русского путешественника, А. Глаголева, с 1823 по 1827 год. Часть I. Россия. Австрия. – СПб., 1837. – VI, 285 с.

9. Про останні див. докладніше: Заїка Г.П. Українська лінія. – Київ-Полтава, 2001. – 88 с.

10. Навіть під час ліквідації (1796-1799) останньої з лівобережних фортець – Чернігівської, в ній перебувала інженерна команда і проводилися фортифікаційні роботи (ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – С. 613-614).

11. Брюховецкий Р.И. Де-Кулон Алферий (Арефий) [Електронний ресурс] // http://viupetra2.3dn.ru/publ/de_kulon_a/11-1-0-260.

12. Полтавська фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

13. Глухівська фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

14. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина... – С. 375-376; Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 38.

15. Див. про нього докладніше: Ситкарьова О.В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. // УІЖ. – 1998. – № 1.

16. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 202; Глухівська фортеця...; Гадяцька фортеця [Електронний ресурс] // http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D1%86%D1%8F.

17. Грицай Н.А., Игнаткин И.А. Архитектура. – С. 423, 426-427.

18. Відповідно, і сучасні дослідники стикаються із проблемою визначення міста і часто-густо відступають, як констатує Б.М. Миронов: «Більшість схиляється до думки про неможливість знайти загальне визначення міста для усього періоду його існування у межах регіонів чи навіть однієї країни» (Миронов Б.Н. Русский город в 1740^е – 1860^е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 15).

19. <Шафонский А.Ф.> Черниговского наместничества... – С. 35-36.

20. Жирнов Е. «Я строю нынче сто с чем-то городов вдруг» [Електронний ресурс] // Власть. – 25.12.2006. – № 13 (866) (<http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=1340918>).

21. Цит. за: Миллер А. Приобретение необходимое, но не вполне удобное: Трансфер понятия нация в России (начало XVIII – середина XIX в.) // Imperium inter pares:

Роль трансферов в истории Российской империи (1700-1917): Сб. ст. / Ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – С. 46.

22. Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 113.

23. Опис Новгород-Сіверського намісництва... – С. 35.

24. Топографічний опис... – С. 115.

25. Щодо більш ранніх часів Л. Пляшко зауважує: «В свідомості населення XVIII ст. власне місто було відділене від околиць (підварків)» (Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 23).

26. Топографічний опис... – С. 78.

27. Описи Київського намісництва... – С. 85.

28. Топографічний опис... – С. 115.

29. Цит. за: Есипов Г.В. Путешествие императрицы Екатерины II в южную Россию в 1787 г. // КС. – 1890. – Т. XXXII. – Январь. – С. 114-115.

30. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 459; Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199.

31. Скорочення такі: зм – змішане, пп – підвищене плато, н – низина.

32. В «Описании города Чернигова в 1766 году» згадуються «в старом городе улиц три <...> а в новом городе и за городом больших улиц четыре», тобто всього 7 вулиць (Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 114).

33. У «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) окремо згадуються «форштат» і «Предградская Слободка» (Описи Київського намісництва... – С. 55).

34. У «Географічному описі Київського намісництва з усіма повітами» (1786) – 3 передмістя (Там само. – С. 59)].

35. У «Географічному опису Київського намісництва з усіма повітами» (1786) йдеться по поділ Золотоноші на 2 частини, перша з яких включає власне місто і передмістя Струнковці, а друга – передмістя Рудковці і Зозулівку (Там само. – С. 85)].

36. У «Географічному описі Київського намісництва з усіма повітами» (1786) розділяється на 8 частин (Там само. – С. 68).

37. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 192-193, 199.

38. <Зуев В.> Путешественныя записки... – С. 216.

39. В. Вечерський припускає, що то був «найпоширеніший на Полтавщині тип замку» (Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199).

40. Вобан, Себастьян Ле Претр де (1633-1707) – видатний французький військовий інженер, чиї прийоми фортифікації використовувались до початку ХХ ст., а збудовані фортеці оголошені Всесвітнім спадком людства.

41. Немає відомостей щодо Сосницького замку.

42. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 199.

43. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 58; Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг... – С. 7.

44. Подорожні кінця XVIII – першої чверті XIX ст. залишили здивовані відгуки про стан лівобережних фортець, екстраполюючи його на часи великих воєн першої половини XIX ст., як от академік П. Паллас: «Коли бачиш невеликі земляні укріплення цього місця <Полтави>, стає незрозумілим, як такий полководець, як Карл XII, не спробував взяти приступом, не вагаючись, це місто» (Паллас П.С. Наблюденія... – С. 215).

45. Ще щодо чотирьох міст немає відомостей.

46. Репан О., Старостін В., Харлан О. ПАЛІМПСЕСТ: поселення XVI-XVIII ст. в історії Дніпропетровська. – К.: «Українські пропілеї», 2007. – С. 43.

47. Дані щодо Новгород-Сіверського відсутні.

48. Знову ж таки, у 1781-1782 рр. В. Зуев застав іще одні ворота (із трьох виїздів) у Кременчуці (<Зуев В.> Путешественныя записки... – С. 216).

49. Топографічний опис... – С. 105, 110.
50. Полтавщина: Енциклопедичний довідник... – С. 543.
51. Аналізуючи чотири плани Глухова, які склалися через 30-40 років, М. Цапенко вказує ще й на поступові зміни обрисів берегів, річок, озер і низин, що певним чином впливало на зміни планувальної структури міст Лівобережжя (Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 58).
52. Там само. – С. 5. Втім, автор цитати, вочевидь, не враховує масштабну дерев'яну забудову після двох пожеж, які у середині і наприкінці XVIII ст. знищили місто майже вщент.
53. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 459.
54. Вечерський В. Пам'ятки архітектури... – С. 193.
55. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... – С. 56.
56. Топографічний опис... – С. 55.
57. Описи Київського намісництва... – С. 59, 68.
58. Щодо двох міст (Чернігів, Золотоноша) немає відомостей.
59. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. VIII. – С. 249.
60. Пляшко Л.А. Подорож до міста... – С. 27, 38.
61. Потім цей поділ було закріплено Штатом про гарнізони від 19 квітня 1764 р.
62. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XVI. – с. 251; ПСЗ РИ. – Т. XLIII. – Ч. 1. – Царствование Государыни Императрицы Екатерины II. – С. 135.
63. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – С. 450-451.
64. Там само. – С. 507.
65. Гармати ліквідованих фортець було перевезено до Київського арсеналу. Потім частина чернігівських гармат повернулася до міста і прикрасила собою бульвар (Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 3. Полтавская губерния. – СПб., 1848. – С. 89; Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина... – С. 375-376; Военно-статистическое обозрение ... Том XII. Часть 2. Черниговская губерния... – С. 128).
66. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – С. 613-614.
67. Городские поселения... – С. VI; Суслов А.И. Планировка и застройка центра Ярославля по регулярному плану 1778 года // Краеведческие записки. – Ярославль: Ярославское книжное издательство, 1956. – Вып. 1. – С. 153.
68. Урбанізаційні процеси на Лівобережній Україні розвивалися в рамках загальноімперської урбанізації XIX ст., початком якої прийнято вважати 1811 р. (Миرون Б.Н. Русский город... – С. 29).

В статтє анализується структура раннесовременных городов-крепостей Левобережной Украины на рубеже XVIII-XIX вв.

Ключевые слова: крепость, город, предместье, замок.

The paper concerns the structure of early modern towns-castles in the Left Bank Ukraine at the turn of the XVIII-XIX centuries.

Key words: fortress, town, suburb, castle.